

Елена Узенева

Институт по славяноведение РАН, Москва
ely@cea.ru

Джендър в български пословици*

В анализираните над 5000 български пословици се откриват културните стереотипи и представи за мъжа и жената и доминиращите тенденции и оценки във връзка със пола, фиксираните в езика. Поголямата част от пословиците принадлежи към мета-джендърното равнище, полово-социалният фактор няма водещо значение, но в изследвания материал са отчетливо изразени андроцентричност, т.е. отражението на мъжката перспектива, и женския поглед към света.

Ключни зборови: джендър, пословици,
мъжко/женско, стереотипи, картина
на света, фолклор,
лингвокултурология

В последните години в българската научна литература се появиха редица сборници и студии, посветени на въпроса за отношения между половете. Най-продуктивното направление като че ли засега са женски изследвания (women's studies). Авторите спират вниманието си върху образа на жената във традиционната култура, фолклора и литературата,¹ върху

---

* Авторската работа е направена при финансовата помощ на гранта на Президента на РФ за подкрепа на Ведущи научни школи НШ-2141.2003.6 „Славянска етнолингвистика“.

¹ Д. Добрева, *Пази Боже от женска беля! Образът на жената в българската анекдотична традиция*, Литературна мисъл 3, София 1993, 65 – 81; Ф. Бадаланова-Покровска, *Дивна града – девица и невеста, съпруга и вдовица. А понякога и блудница*, Епос – етнос – етос. Епосът във фолклорната култура на славянските и балканските народи, София 1995, 137 – 196; Й. Коцева, *Момата greyница или българските женски вълишебни приказки*, Български фолклор 5, София 1994, 33 – 44; М. Дечева, *Чертог на българката чародейка*, София 2000; А. Георгиева, *Фолклорни възгледи за произхода на жената*, Образи на другостта в българския фолклор, София 2003, 37 – 44; *Тя на Балканите*, Под ред. на Елена Тачева и Илия Недин, Благоевград 2001; *Жената и фолклорът*, Български фолклор 4, София 2001.

ролята и мястото на жената в историята на България,² висшето образование и жените,³ мястото на жената в семейството,⁴ а също така върху образи на половете и полови взаимоотношения,⁵ в това число и в частната сфера.⁶ Маскулиността е по-малко засегната в проучванията.⁷

Настоящата статия е посветена на анализа на джендърния аспект на българските паремии. В научното описание понятието джендър беше включено с цел да се прокара границата между понятието биологичен пол (sexus) и социални и културни импликации, които се подразбират под концепта мъжко-женско: разделението на ролите, културните традиции, отношенията на властта във връзка с пола на хората.⁸ Джендърът не е лингвистична категория, но съдържанието му в значителна степен може да се разкрие, като се разглеждат структурите на езика и семантика на отделните му единици.

---

² *От сянката на историята: жените в българското общество и култура (1840 – 1940)*, Съст. Красимира Даскалова, София 1998; *Граница на гражданството: европейските жени между традицията и модерността*, Съст. ред. Красимира Даскалова, Райна Гаврилова, София 2001; А. Лулева, „Женският въпрос“ – идеология, политика, реалност, Социализмът – реалности и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура, София 2003, 155 – 174; Ж. Кръстева-Благодеева, *Българката и социализмът*, Социализмът – реалности и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура, София 2003, 182 – 190.

³ Ж. Назърска, *Университетското образование и българските жени 1879 – 1944*, София 2003.

⁴ У. Брунбауер, *Социалистическите семейства в България: между идеология и практика. Един изследователски проект*, Българска етнология, год. XXVII, кн. 2, София 2001, 40 – 65; М. Карамихова, *Брачна снимка от Кърджали*, София 2000; Сл. Гребенарова, *Семейният и роднински конфликт в малкия град и ролята на жената в постсоциалистическото общество*, Българска етнология, год. XXVII, кн. 2, София 2001, 79 – 100; Е. Минчева, „Събраха се... живеят заедно...“ (аспекти на семейството и брачността), Българска етнология, год. XXVII, кн. 2, София 2001, 101 – 125; М. Беновска-Събкова, *Статусни роли, власт и ценности в семейството*, Българска етнология, год. XXVII, кн. 2, София 2001, 7 – 25; М. Тодорова, *Балканското семейство*, Историческа демография на българското общество през османския период, София 2002.

⁵ П. Бочков, *Етничните образи на мъжкото и женското: власт и компетентност*, Български фолклор 4, София 1999, 36 – 43; П. Бочков, *Пол и социални роли в селищната общност*, Локални общности, Културна идентичност – традиции – регионална принадлежност, София 2000, 105 – 111; А. Лулева, *Образи на половете в българското село през XX век – между традиционното и модерното*, Българска етнология, год. XXVII, кн. 2, София 2001, 26 – 39; М. Елчинова, *Жената на Балканите между традиция и модерност: роли, статус, ценности*, Тя на Балканите, Благоевград 2001, 46 – 53.

⁶ Р. Иванова, *Култура на кризата – криза в културата*, София 2002; М. Беновска-Събкова, *Политически преход и всекидневната култура*, София 2001; А. Лулева, *Полов ред (gender order) и трансформация*, Българска етнология, год. XXIX, кн. 2 – 3, София 2003, 96 – 109.

⁷ П. Христов, *Гурбетчийството/печалбарството в централната част на Балканите като трансграничен обмен*, Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI век, София 2003, 223 – 235.

⁸ *Словарь гендерных терминов*, Под ред. А. А. Денисовой, Москва 2002, 20 – 24.

Паремиологията беше избрана като предмет на изследването неслучайно – тя се намира на границата на фразеологията и фолклора, което прави изучаването на пословиците и поговорките доста значимо от гледна точка на съвременния лингвистично-културологичен подход. Паремиологичният фонд на българския език е важен източник за интерпретация, т.к. повечето от пословиците са, според мнението на професор Телия, „прескрипции-стереотипи на народното самосъзнание, даващи широки възможности за избор с цел самоидентификация“.⁹

Паремиологията е показателна от гледна точка на културните стереотипи, фиксирани в езика, а анализът на голямо количество на единици ни позволява да направим извод за доминиращите тенденции и оценки. Материалът беше събран от „Сборниците за народни умотворения“,¹⁰ речника на Н. Геров,¹¹ сборника на български пословици и поговорки,¹² антология на Б. Христов¹³ и др. източници. Общо бяха анализирани над 5000 пословици.

При избора и класификацията на материала за тази статия се разглеждаха само единици, имащи джендърна специфика (над 200 единици), т.е. тези, които се отнасят до социалните аспекти на взаимодействие между мъжете и жените. Класификацията беше затруднена обаче поради семантичката многопластовост на пословиците и поговорките. По-голямата част от пословиците принадлежи към метагжендърното равнище, т.е. може да се съотнася с човека въобще, независимо от неговия пол (например, *Човек се учи докато е жив; Парен от каша – на фасуль духа; Ако имаши крив другар, и ти си крив*).

В общия масив на изследвания материал са отчетливо изразени две явления: андроцентричност, т.е. отражението на мъжката перспектива, и отражението на женския поглед към света. Във връзка с принадлежността на пословиците към различни семантични области може да се отделят следните групи:

- 1) *бракът* (бит, стопанска дейност, взаимозависимост на мъжа и жената, надмощие на мъжа, насилие в семейството, зли и добри жени);
- 2) *качествата* на женската личност (ум, характер, външност, оправност);

⁹ В. Н. Телия, *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*, Москва 1996, 240.

¹⁰ *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* (от кн. 19 – Сборник за народни умотворения и народопис), Кн. 1-60, София 1889 – 1993.

¹¹ Н. Геров, *Речник на българския език*, Фототипно издание, Т. 1–5, Т. 6: Допълнение, Събрал, наредил и изтълкувал Т. Панчев, София 1975 – 1978.

¹² *Български пословици и поговорки*, Съст. М. Григоров, К. Кацаров, София 1986.

¹³ Б. Христов, *Народни устни писмена. Антология. Български пословици и поговорки, гатанки, клетви и благословици, баяния, вярвания и прокобявания*, София 1995.

- 3) *социалните роли* на жената (мома, годеница, булка, съпруга, тъща, баба, вдовица, сватовница, кума и пр.);
- 4) *майчинството*;
- 5) *социалните роли* на мъжа (момък, съпруг, кум, приведен зет, старец, поп, хайдутин, чорбаджия и др.);
- 6) характеристики на *мъжката личност*.

В „мъжките“ пословици се акцентират функциите на мъжа, който се явява като представител на различни общности: селска, съсловна, етническа (цигани, власи, турци) и др. Тези образи, като правило, са оцветени негативно.

Пословиците, характеризиращи мъжете, имат по-малък дял в сравнение с тези за жените; мъжът не доминира нито като адресат, нито като адресант, при това преобладаващо количество на паремии (положителни са 8, негативните – 42) отбелязват отрицателните качества на мъжа: пиянство, глупост, мързел, нехайност, недееспособност, злосторност, – и изобилстват с разнообразни „черни“, примери на мъжко поведение: *ходи пиян и залян, па на работа да ще Господ; шапката му добре, главата му не струва; хайдутин майка не храни; отишъл да оре, ралото си забравил; клисав мъж жена не храни; за две жени мъж станал, а нож не похванал; мъж като лайно на дъжд; тяжкий мъж и той гол, и жена му гола; мъж белило, мъж червило, мъж чернило*). Положителни характеристики са единични: *силният мъж преполовява дните си; умните мъже си почитат жените; с майка до време, а с мъж – през море; мъжът е китюк на къщата; мъж с мустаки и жена с гърди не се учат; замोजен мъж мъка не знае*.

Старецът се явява един от водещите персонажи на паремиялогията, той често се характеризира иронично, например: *оженил се дедо, да си има баба; дедо на седенки, баба на трошенки; оставил дедо баба, та ся уловил за кака; дойди дядо да си видиш брадата и пр.*

Андроцентричността се проявява най-ясно в пословиците, отразяващи мъжкия поглед към света и властта на мъжа (мъжът е вържиглава на жената; виното е за пиене, жената е за биене; бий кожюха по-топъл, бий жена си – помила; дете мъж стъпи, жената не може да помирише; жената от закон не отбира, а от дърво повече отбира). А също така в пословиците, посочващи зависимо положение на жената (жена без мъж като кон без юзда; жената си давам, коня си не давам; жената е като нога на стола, един извади, друг тури; волята разваля добра жена).

Освен това често жената се характеризира положително чрез признака на „мъжественост,,“, ср. изразите: *мъжка Гана, мъжка Драгана; мъжко момиче*. И обратно, слаб, недостоен мъж получава определението „женски,,“, „майчин,,: *женска опашка, женско покрепало, женска Богородица, женска тетка, женски Дойно, мамино синче, мамино детенце; който слуша жена си – дважд жена*.

„Мъжки,, глас има проява в пословиците и поговорките, фиксиращи зависимо положение на мъжа в семейството: *жена ми ми носи калпака; жена ми ме води за езика; жена ме възсяда като кон; мъж под чехъл.*

По-голямата част от избраните пословици са посветени на жената, на различните и статуси и социални роли. Значителна част от единиците е свързана с понятието съпруга и баба, което е обусловено от широкия семантически обхват на думата *баба* в българския език (това е и стара жена, и баба, и тъща, и акушерка и др.). Възможно е в този концепт имплицитно да е представен концептът майка и да е отразена водещата роля на свекървата в ръководството на патриархалното семейство. Бабата се характеризира както позитивно – отбелязва се нейната мъдрост и грижовност (*баба знае две и двеста; баба ум не купува, ами продава; закон баба поваля; баба бабува и старца не заборава*), така и негативно, нерядко иронично. Подчертава се нейната зловредност, недоволство, скъперничество (*нарекла се баба за бърдо; баба прави, дявола се слави; дяволът започева, баба доизкарва; нашла баба краставица, на рекла: крива е; търпи баба за хубост; кога градина се копала, баба се ресала; баба умира, умира, и пак над гърня надзира; Баба Неда и гнили круши яде*).

Групата *майчинство* в българските пословици, за мое учудване, се оказва слабо засегната. Защо? Вероятно, защото майката в българския фолклор е издигната на пиедестал, тя е недосегаема като икона и светица и това понятие е свещено за българина: една псувня към майка е била достатъчна за убийство (подобни случаи са известни в историята на България). Затова в пословиците, които имат назидателна функция, думата майка почти не се споменава. В много редки случаи значението на пословицата носи ироничен или негативен подтекст, например: *Майка ми е вещица, знае, как се вари леца; раждала мама синове, да не е улицата без хора; народила майка синове, да не са празни друмове; каквото преде майката, такова ще тъкае дъщерята*¹⁴.

Андроцентричността се проявява и в наличието на голям процент „отрицателни,, пословици за жени (около 80). Внушително число от пословиците отразява съществуване на негативния стереотип на жената, който се характеризира с такива качества като *зло* (*лоша жена – звяр виреп; зла жена – бясна свиня; празден мъж – остър нож, праздна жена – сама злина; лоша жена – вечна мъка; жена вечна злина; жена, огън и море по-добре да ги не срещаш; който иска жена без кусур, без жена остая; от коя*

¹⁴ В плана на сравнение ще отбележим, че в руския език групата *майчинство* има голям дял и включва както интроспективни пословици (изказвания от позицията на самата жена, разказваща за трудностите на майчинството, грижите и отговорностите, свързани с възпитанието на децата: *не устанешь детей рожаючи, а устанешь на место сажаячи; детушек воспитать – не курочек пересчитать*), така и тези, отразяващи позицията на колективното (и андроцентричното) езиково „аз“. Тук майката е символ на всичко положително, тя пази и брани, тя е източник на внимание, грижа и топлина: *нет лучшего дружка, чем родная матушка; от солнышка тепло, от матушки добро* – А. В. Кирилина, *Гендер: лингвистические аспекты*, Москва 1999, 120.

страна седи жената, от това страна по-напреж побелява брадата на мъжа), **глупост** (жените са дългокосы, а плиткоумы; размислена жена неопрана ходи; женското естество е баня и хоро), **бърбивост** (бърбланица жена е като празна воденица), **недееспособност** (у която къща жената нарядда, тамо е бъркония; загубила булка черяслото, и го намерила зад вратата), **прахосничество** (мъж с две ръце да внася, а жена с малкия пръст да изнася, къщата пак е празна), **хитрост** (жена мъжа не бие, а накарва го по волята и ходи; наша Митра е много хитра), **мързел** (мързеливата жена по комшиите престива; която жена не ще да меси, тя три дни сее; жени мързеливи – деца въшливи; в зора ранила, ден изхабила). Жената, която се оказва **недостойна за мъжкото доверие**, понеже е **безчестна, безсрамна** (жена срам не зима; честта е като жена), **непостоянна** (жената е нокъня кукувица), **неверна** (жена мъжа жалее дор го гледа пред нея; жена мъжа толкоз помни, колкото ври отнето гърне; няма жена да н'се либи), се приравнява към врага, например, турчин (който си казва сърцето на жена, не е мъж; турчин побратим не хващай, на жена тайноти си не казвай).

Трябва да отбележим обаче, че негативният стереотип на жената съществува едновременно с негативния стереотип на мъжа (*Болен мъж – суров тиквеник, болна жена – печена кокошка*). Нека да имаме предвид, че в езика по-често се отбелязва отрицателното като противопоставяне на идеала, който се подразбира. В народното творчество също предпочитанието е към изобразяване на отклонението от нормата. На този факт в българския фолклор е обърнал внимание П. Динеков в характеристика на битовите приказки и анекдотите: „При това обект на разобличение е преди всичко жената (друг белег на андроцентричността на културата – бел. Е.У.), макар че до неверните жени се нареждат цяла редица образи на мъже-съблазнители“.¹⁵

Образът на жената, обаче, често има положителни конотации (над 20 единици): в пословиците се акцентират женска красота, ум, оправност, търпение, главенството и над мъжа и пр. (*Мъжът къщата държи, а жената я краси; хубавата булка и под вето було е хубава; имаш ли добро вино и хубавелка жена, за достовы се не вайкай; мъжът е главата в къщи, а жената е душата; де няма жена, няма и къща; къщата не стои на земята, а на жената; сиромашията се бои да влезе у работлива жена; гърда е жената, ала работна и е ръката; умната жена чини повече от елмаз; жената вродява и жената отродява мъжа; къща без жена – кладенец без кофа; комуто е добра жена, не трябва да ходи на църква*).

Освен това не може да се оспорва фактът на наличието на „женски глас“ и женско виждане в картината на света, създавана от българските пословици. „Женският глас“, в който понякога звучи печал и страдание (*да се напие мъж, да се наплаче жена; мъжът тягобы не знае; мъжът е гостенин в къщи*), се характеризира също така с емоционалност, решителност, проява

¹⁵ П. Динеков, *Битови приказки и анекдоти*, Българско народно творчество в дванадесет тома, Т. 10, Отбрали и редактирали П. Динеков и Ст. Стойкова, София 1963. Цитира се по статията на Д. Добрева, *op.cit.*, 73.

на собствена воля (*ако съм ти жена, не съм ти робиня; ако съм ти буля, не съм ти булка; мотовило вила, та мъжа си била; всеки мъж с нови гащи: моят ни нови, ни вехти; хитър духовник пита ме, ами и аз хитра, не казвам; имам мъж малка лъж: бѣхъ не хваща, нѣ не плаща; за неволя с мъжа като гости нема*).

Образът на момата в българските паремии почти винаги е оцветен в тъмни тонове (срв. *Дете ли имаш или момиче?*): момата се възпитава за друго семейство, рано или късно тя ще напусне дома. В пословиците се осъжда суетността на момите, самовлюбеността, мързела, отсъствието на срам, пристрастие към виното: *момата е чужда отмяна; момата отниси, момчето приноси; още ли мома ходи, още ли света лъже; ожени мома, да не е дома; момичя е смръдливо сирене: махай го докле му е времето, та не ся е увоняло; момата хубава, ала главата и гнидава; кучето от ходене остарява, момата от китене; която мома много пее, рядко сее; момата вино не пие – коза сено не яде; ерген вярва няма, мома срам няма*. В руските паремии момичето често играе ролята на годеницата, която във фолклора и лирическите песни почти винаги се отбелязва с положителни епитети. Там често присъства възприемането на жената като сексуален обект.¹⁶

Младата жена (булката) в българските пословици нерядко се характеризира отрицателно, акцентира се върху нейният лош характер, нехайност, отбелязва се отношението към булката като към стока: *харна мома, зла невеста; мома гиздосия, булка поразия; шета като булка без дарове; булка се купува, дете не може; хвърлила си булото; мързеливата булка срещу празник се познава*.

В заключение ще отбележим, че анализът ни показва – джендерният фактор не заема водещо положение в общия масив на българските пословици и поговорки (от 5000 само 200 са джендър-маркирани). Андроцентричността в българската паремиология има място, но не доминира, проявявайки се главно в пословиците, които отразяват зависимостта на жената в патриархалното общество. Но образът на жената на аксиологическата скала не е винаги конотиран отрицателно. Може да се говори по-скоро за тенденция, отколкото за еднозначно негативно отношение, въпреки че отрицателните характеристики присъстват във всички групи на „женските„ пословици: за съпруга, жена, мома, булка. Пословиците имат за цел да поучават и затова подчертават, изпъкват отрицателното, за да се избягва то, а положителното се подразбира от само себе си.

Същата картина имаме и в българските анекдоти за брачни двойки, детайлно анализирани от Д. Добрева. По законите на жанра и тук преобладават и „се разкриват чрез конкретни конфликтни ситуации различни страни на отрицателния женски характер – мързеливи и неуредни домакини,

---

¹⁶ А. В. Кирилина, *Гендер: лингвистически аспекти*, Москва 1999, 114.

ключкарки, интригантки, опърничави, неверни, склонни към прелюбодеяние жени/съпруги¹⁷.

Но въпреки това наличието на „женски глас“ в картината на света, създавана от българските пословици, е очевидно. В тази картина, която се отразява от женското езиково „аз“, се предават не природни, иманентни за жената области на действителността, а се показва, в какви сфери на обществения живот и социални институции участието на жената се е допускало и в каква степен. „Женският глас“ се характеризира с решителност, ирония, проява на собствена воля.

Разгледаните паремии ни дават възможност да направим извода за определена самостоятелност на жените дори в такъв древен период на историята, който се фиксира в езика на пословиците. Това потвърждават и историческите факти: срв. наличието на отделен имот на омъжената жена, с който тя се разпореждала самостоятелно.

До близките изводи стигат и К. Рот,¹⁸ говорейки за „еманципиращо значение“ на словесните форми за хитрите прелюбодейки, и Д. Добрева, анализирайки образа на жената в българската анекдотична традиция, като показва чрез коментари и обобщения на жените разказвачки „едно разкрепостено или може би разкрепостяващо се, еманципиращо се самочувствие“.¹⁹

---

¹⁷ Д. Добрева, *op. cit.*, 72.

¹⁸ К. Roth, *Ehebruchschwanke in Liedform. Eine Untersuchung zur deutsch- und englischsprachigen Schwankballade*. München 1977, 117.

¹⁹ Д. Добрева, *op. cit.*, 76.